

Recenzija

Anamorfozės ir metamorfozės A. Žukauskaitės tekstuose

2005 m. pasirodė dvi knygos, kurios įtvirtino A. Žukauskaitės kaip psichoanalizės filosofijos atstovės vardą: jos monografija *Anamorfozės. Nepamatinės filosofijos problemos*¹ ir jos versta knyga su jos rašytu įvadu S. Žižeko darbų rinkiniui: *Viskas, ką norėjote sužinoti apie Žižeką, bet nediršote paklausti Lacano*.² Skaitant autorės pastarųjų kelerių metų knygas ir straipsnius galima pastebėti, kad jos pažiūras daugiausiai veikė J. Lacano, S. Žižeko filosofijos bei su pirmaisiais dviem vardais susijusi filosofija: marksistinė (pirmiausiai L. Althusseris) ir psichoanalitinė (G. Deleuze'as, F. Guattari, J. Butler, E. Laclau ir kt.). Visi šie vardai ir filosofijos kryptis sąlygoja interpretacijų ratą, kurie gali būti taikytini bandant aiškinti Žukauskaitės samprotavimus. Psichoanalitinė, kaip ir marksistinė, filosofija yra gana uždara ir sunkiai pasiduoda falsifikacijos procedūroms K. Popperio prasme. Priežastis: ir viena, ir kita filosofijos kryptis analizuodama tikrovės simptomus kritikuoja regimąją simbolinę tikrovės skraistę ir už jos rodo besislepiančias, tiesiogiai neįžvelgiamas, tačiau regimybę ir gyvenimo procesus valdančias galias. Marksizmo atveju tai yra gamybinių santykių dėl gamybos priemonių bei kapitalo cirkuliacijos paradoksai, o psichoanalizė yra linkusi išvelgti bet kurioje tikrovės apraiškoje užslėptas, deformuotas psichikos galias. Be to, dar egzistuoja froidistinis marksizmas ir jo įvairiausios atmainos (pavyzdžiui, tarp postmoderno filosofų itin populiarus lakaniškasis – altiuseriškasis požiūris), kurios bando susieti užslėptas psichikos raiškas su šiuolaikiniais gamybos būdais, klaidingomis mąstymo formomis (pirmiausiai ideologijomis) bei diskurso tvarkos taisyklėmis.

Žižekas, Žukauskaitė kritikuoja simbolinę realybę atsižvelgdami į Lacano ir Althusserio pastabas. Todėl jie skiria visą aibę psichinio gyvenimo plotmių. Autorės teigimu, psichiniam gyvenimui yra būdingos „įsivaizduojama, simbolinė ir tikrovės plotmės“.³ Ji paaiškina:

¹ Žukauskaitė, A. 2005. *Anamorfozės. Nepamatinės filosofijos problemos*. Vilnius: Versus aureus.

² Žižek, S. 2005. *Viskas, ką norėjote sužinoti apie Žižeką, bet nediršote paklausti Lacano*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.

³ Žukauskaitė, A. 2005. „Slavojaus Žižeko tikrovės filosofija“, Žižek, S. *Viskas, ką norėjote sužinoti apie Žižeką, bet nediršote paklausti Lacano*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 10.

„Tikrovės plotmė žymi tai, ko negali reprezentuoti nei įsivaizduojama, nei simbolinė plotmės – tai tam tikras branduolys, kuris priešinasi simbolizacijai. Nors tikrovė nėra reprezentuojama, vis dėlto ji pasirodo simptomų ir traumos pavidalais“. Tačiau kitaip nei Lacanas, Žukauskaitė yra linkusi peržengti psichinės tikrovės plotmę ir ją susieti su ideologijomis, vengdama gamybos formų ir gamybinių santykių analizės, infrastruktūros analizės. Knygoje *Anamorfozės* ji, iš dalies kritikuodama J. Lacaną, iš dalies abejodama juo, atkartoja jo postuluotą skirtį tarp realybės (*la réalité*) ir tikrovės (*le réel*).⁴ Atrodytų, kad Žukauskaitė, sąlygojama J. Butler bei Ch. Shepherdsono samprotavimų, abejoja tokiu tikrovės statusu, kai šis vardas nurodo ikidiskursyvų, materialų branduolį. Visą šią polemiką Žukauskaitė apibendrina žodžiais: „Čia aptinkame tą pačią ontologinę diastemą kaip ir dekonstrukcijos atveju: tikrovė atkakliai egzistuoja arba kaip beprasmė esatis, arba kaip reikšminga (žyminti stoką) nesatis“.⁵ Šis apibendrinimas rodo, kad polemika, į kurią įsitraukė anksčiau įvardyti autoriai, paskatino Žukauskaitę peržengti psichinio gyvenimo plotmę, kai tikrovė nėra vien nereprezentuojamas psichinis branduolys. Ji yra ir daiktiškoji, kūniškoji beprasmybės sfera, kuri negali būti siejama vien su psichika, o su visu pasauliu. Įvardytas tikrovės plotmės išskleidimas taip pat sąlygoja ir kitokią, ne vien simbolinę, kūniškumo interpretaciją. Remdamasi M. Foucault ji skiria sąvoką *zoē*, reiškiančią „paprastą, pliką gyvenimo faktą, bendrą visoms gyvoms būtybėms“, nuo *bios*, nurodančio „gyvenimo formą ir būdą“.⁶ Čia vertėtų prisiminti V. Podorogos interpretaciją, susijusią su *auto-bio-grafijos* veiksmo antropologine analize. Podoroga *bio* sieja su sąmoningai slopinama arba aktyvuojama psichine geismo plotme. Gyvensena, sprendimai ir geismai kuria, transformuoja žmogaus *bios*. Šiandien šį tiesiogiai su *jous-sance* susietą *bio* ir biografiją pakeičia instituciniai *Curriculum Vitae* (CV) aprašymai, kuriuose racionalūs geismo simptomai yra pašalinami. Tačiau Žukauskaitę domina ne ši *bio* slėpimo ir gėdos situacija, kuriai daug dėmesio skiria Podoroga, o *zoē* prakalbinimo galimybės.

⁴ Žukauskaitė, A. *Anamorfozės. Nepamatinės filosofijos problemos*. P. 17.

⁵ Ten pat. P. 18.

⁶ Ten pat. P. 117.

Galbūt Žukauskaitė viliasi *zoē* srityje atrasti paslėptą moteriškumą, feministinės utopijos ontines prielaidas?

Žukauskaitė išvengia solipsizmo nurodydama, kad „žvilgsnis yra išorinė sąmonės pusė“.⁷ Ji pastebi, kad žvilgsnis yra susijęs su Kito stebėjimu, geismu, sankcijomis. Nebyli žvilgsnio retorika yra tiek pat pripildyta diskursų ir troškimų, kaip ir žodžiai. Tačiau žvilgsnis geriau nei kalba nurodo nutylėjimą ir paklusimą, subjekto pozą ir deformaciją.

Anamorfozės senovės graikų kalboje reiškė formos iškreipimą. Šiuo žodžiu buvo žymimi įvairiausi nukrypimai nuo normos, iškrypimai, stokos. Šiandien šiuo vardu žymimi tiek biologiniai, tiek regėjimo iškrypimai. Biologinė anamorfozė yra atvejis, kai gimę embrionai neturi visų galūnių arba turi jų per daug. Išėitų, kad berankiai, bekojai, trirankiai yra anamorfozės. Tokiu atveju bet koks (ne)įgalumas gali būti traktuojamas kaip normos deformacija. Tačiau šiuolaikinės (ne)galės teorijos elgiasi priešingai, nurodydami, kad (ne)įgalumas yra situacijos ir aplinkybių pasekmė.

Vizualinės antropomorfozės yra susijusios su vaizdo iškrypimu dėl percepcijų, psichikos, socialinių ir kultūrinių santykių sąlygojamo patyrimo. Šiai anamorfozei pažymėti dažnai yra nurodoma veidrodžio metafora. Viena vertus, veidrodžio vaizdas gali būti koreguojamas skirtingu optinio paviršiaus išlenkimu. Kita vertus, psichoanalizė kalba apie tokį tikrovės suvokimą, kai simboliniai jos pavidalai traktuojami kaip iškreipti, tokiu būdu siekiant nuslėpti stebinčiojo psichines anamorfozes. Taip atsitinka viešpataujant įvairiausiems sindromams, kolektyvinėms traumoms, kai bijoma pažvelgti į savo psichikos ir jos sąlygojamo socialinio ir kultūrinio gyvenimo problemas, o vietoje to suišorinami įvairiausi fantomai, sukuriamos perversinės elgesio formos, kurias atspindi politiniai sprendimai, menas, moralės normos. Iš esmės propaganda, viešieji ryšiai, reklama turi anamorfozės intencijų.

Stoka, kurią Žukauskaitė nurodo kaip vieną iš tikrovės bruožų, rodo anamorfozės priklausomybę tikrovei. Šiuo atveju būtų galima manyti, kad (ne)įgalieji, kuriems būdinga visuomenės jiems priskiriama stoka, yra susiję su tikrove labiau nei „įgalinti“ įvairiausių normų asmenys. Bet tai tikrai problemiška, nes įgalumą sąlygoja ne esmė, o socialinė, kultūrinė, techninė, kalbinė situacijos. Tačiau situacijų analizės Žukauskaitės knygoje nerasime. Jas pakeičia diskursai ir jų slepiami simptomai.

Žukauskaitė savo knygoje bando surinkti mus supančių, prie mūsų prisiliečiančių anamorfozių pavyzdžius ir juos atskleisti skaitytojui. Pavyzdžiui, kalbėdama apie Vilniaus viešųjų erdvių deformacijas ji svarsto Valdo rūmų atstatymo projektą Vilniuje: pasinaudojant Jeano Luceo Nancy pasiūlyta „[...] ektopijos sąvoka (kuri reiškia nukrypimą medicinine prasme, pavyzdžiui, organo buvimą ne savo vietoje), rūmų atstatymo projektą galima laikyti ektopija, savotišku nukrypimu, pažeidžiančiu tapatybės logiką bei „natūralią“ daiktų tvarką“.⁸

Kur kas radikalesnį pasikeitimą žymi terminas metamorfozės (gr. *meta* – po, už, *morphē* – forma), kurio Žukauskaitė minėtoje knygoje aktyviai nevartoja, nors visados balansuoja ties riba. Metamorfozėmis buvo vadinami įvairūs pavirtimai. Štai Lucijus Apulėjus filosofiniame romane *Metamorfozės* (kitur dar – *Auksinis asilas*) aprašo knygos herojaus pavirtimą asilu, nuotykius ir atsivertimą. Publijus Ovidijus Nazonas to paties pavadinimo poemoje *Metamorfozės* aprašo jau visą aibę pavirtimų. Fajetono seserys Heliadės gedi beatodairiškai žuvusio brolio, todėl „ir naktį, ir dieną šaukia gaudingom raudom, parkniubusios nuolat ant kapo“. Jų ašaros krinta Eridano upėn ir virsta gintaru, o jos pačios medžiais. Panašius pavirtimus regėsime lietuviškame mite *Eglė – žalčių karalienė*. Pagaliau Kafka'os novelėje *Metamorfozė* aprašoma herojaus virtimas kirminu, kūniškų pasaulio patirčių transformacijos bei prasmių slinktis.

Anamorfozių ir metamorfozių santykį galima palyginti su metonimijos ir metaforos ryšiu. Metonimija panaši į anamorfozę, kadangi išsaugo sąsajas su palyginimo objektu. Prisiminkime, kad metonimija yra palyginimas, kai vienas daikto ar reiškinio pavadinimas pakeičiamas kitu, turinčiu su pirmuoju realų loginį ryšį: visumą pakeičia dalis, kūrinys – autorių, šalis – jos gyventojus ir t. t. Posaikis: „sėdam į ratus ir važiuojam“ yra pagrįstas metonimija (ratų vardas pakeičia automobilio vardą). Tačiau jei iš vežimo liko tik keli ratai, tada metonimija grėsmingai priartėja prie tikrovės ir linksta virsti anamorfoze. Tas pats atsitinka ir su sinekdocha, kur vyrauja *pars pro toto* principas. Tačiau ir čia išskyla ontinės anamorfozės grėsmė, kai maniakalinės asmenybės pamilsta kūno dalis vietoje asmens.

Metafora koreliuoja su metamorfoze, nes abi atitolsta nuo pirminės formos ir išlaisvina poetinę vaizduotę. Galima teigti, kad metafora, įgavusi ontinį pagrindą, tampa metamorfoze. Varlės atvirtimas į karalienę, pelenės pavirtimas princese, žalčio – karalaičiu – tai vis metamorfozės, kurios nurodo į tikrovę, kai vaikas išauga karžygiu, o komunistas pavirsta nacionalistu patriotu. Metaforos yra dar laisvės nei metamorfozės, nes atsikrato kūniškų pančių ir paņyra į laisviausią mąstymų ir palyginimų stichiją. Ši laisvė atveria netikėtus sąsajų horizontus arba užliūliuoja poetiniu įtaigumu ir paslepia dabarties architektoniką. Žukauskaitė nenagrinėja klaidinančių metamorfozių. Tačiau psichoanalitinė filosofija pati nuolat įgyvendina metamorfozės veiksmą, kai bet kuriuos simptomus paaiškina viena iš vaikystės arba istorinių traumų, kartu parodydama skaitytojui tas neregimas galias, kurios valdo dabarties herojus.

Anamorfozės sąvoka Žukauskaitės tekstuose koreliuoja su subjekto transgresija. Terminas „subjektas“ jos knygoje yra interpretuojamas L. Althusserio ir J. Lacano prasme – kaip asmuo, paklūstantis diskurso interpeliacijai. Diskursas – pokalbis, kalbėjimas – gali būti suasmenintas arba anoniminis. Tai gali būti ir aistringas marksisto įtikinėjimas, ir monotoniškai šaltas teisėjo balsas, įvardijantis pažeistus civilinio ar kito kodekso straipsnius, pagaliau diskursu pavadinsime ir švelnų, slaptą jausmų prisipažinimą ir net nebylų, tačiau prasmingą prisilietimą, geidžiantį žvilgsnį. Kad diskursas viešpatautų, pakanka

⁷ Ten pat. P. 198.

⁸ Ten pat. P. 91.

vien prasmingumo ir simboliškumo: balso, žvilgsnio, taktilikos, skausmo. Visi diskursai turi savo tvarką, kurią išsaugo kodeksai, tradicija, įprotis, samprotavimų mokykla. Tie, kas saugo diskursyvią tvarką, dažniausiai stengiasi, kad ir kiti taptų, kaip jie, diskurso subjektais.

Transgresiją būtų galima aiškinti kaip slinktį, perėjimus nuo vienos būsenos prie kitos, kaip statuso, vaidmens pakeitimą. Socialinės ir kultūrinės antropologijos atstovai jau du amžius kalba apie segmentarines visuomenes, apie horizontalias ir vertikalias bendruomenių struktūras, apie perėjimo ritualus ir segmentarinius simbolinius bei prasminius skirtumus. Kiekvienas toks perėjimo ritualas gali būti lydimas ir anamorfozių, ir metamorfozių praktikų. Anamorfozėmis būtų galima vadinti fizinius asmens pokyčius, pavyzdžiui: mergaitės išvaizdos kaitą brestant krūtims, berniukų balso mutacijas. Karnavalų metu anamorfozės siejamos su žaidimais ir metonimijomis. Lietuviškose vestuvėse kartais piršlys vaizduojamas su butaforiniais, hiperbolizuotais lytiniais organais, kurie baudžiant piktavalių piršlį, yra pašalinami, kartu tarsi panaikinant apgaulės ir prievartos grėsmę jaunųjų porai. Priešingai, metamorfozės rodo radikalų pasikeitimą, pavirtimą nepanašiu. Taip dažniausiai buvo apmąstomos dvasinės, moralinės transformacijos, kurių negalima buvo paaiškinti paprastu formos iškreipimu. Šamanai vizijų kelionėse pasiverčia žvėrimis, kad atgaivintų instinktus ir drąsą, kurios jie stokoja kasdieniame gyvenime. Egzorcizmo seansų metu teigiama, kad bandoma išlaisvinti „apsėstąjį“ nuo jam nebūdingo agresijos, išminties, kvailumo proveržio.

Žukauskaitės knygose diskursai valdo beveik viską ir dažniausiai jie yra apibūdinami negatyviai. Simbolinė realybė pretenduoja būti vienintelė. Tačiau už jos vis dėlto išlieka ikirefleksyvi, nereprezentacinė geismo sfera, kuri yra įvairiausių anamorfozių bei libido sukeliama pasimėgavimo, įsitvirtinimo malonumo – *jouissance* – šaltinis. *Jouissance* yra labai svarbi sąvoka Žukauskaitės samprotavimams. Orgazminio pasitenkinimo sublimuotų pėdsakų ji ieško kino filmuose, literatūroje, protesto veiksmuose. Ta proga ji aptaria visos aibės menininkų veiklą: P. Almodovaro bei L. von Triero, N. ir G. Urbonų, E. Rakauskaitės, K. Inčiuraitės kūrybą.

Menas išlaisvina anamorfozių sferą, pažadina užgožtą libido bei, atitinkamai, *jouissance*. Žukauskaitė išsamiai nagrinėja anamorfozių dramas, už jų atsiveriančias tikrovės formas, simptomus, kurie išduoda šią, dažniausiai stygiaus, tikrovę, bei pateikia plačiausias interpretacijas, pasinaudodama ir psichoanalitinės filosofijos pasiūlymais, ir savomis metaforomis. Tiesa, jos samprotavimai nesusikerta su moraliniais, teisiniais arba viešosios politikos argumentais. Obsceniškumas, neįgalumas, seksualinis „nukrypimas“ taip ir lieka anamorfozėmis, už kurių nėra nei skausmo, nei kovos, nei išdidumo trajektorijų. Atitinkamai tarsi išnyksta ir būties problematika, nors, atrodytų, meniškumas ir stoka yra svarbios egzistencinės asmenybės dimensijos, pakankamos žmogaus būties klausimams svarstyti. Žukauskaitės tyrinėjimai atveria atstumtųjų dramatišką susidūrimą su vieš-

pataujančiais, hegemoniniais diskursais, kurie stokojančiuosius, pakeitusiuosius formą vertina kaip nukrypimą, obceneškumą ir siekia juos persekioti.

Anamorfozės arba priverstinės transgresijos subjektams priklauso ir aklieji (L. von Triero *Šokėja tamsoje*), kitu atveju homoseksualai (kvyrai (*Queer*)). Pagaliau jau nuvalkioto, tačiau gajaus falo-logo-centrizmo atveju moteris, siekianti išsilaisvinti iš vyraujančio diskurso, jo atžvilgiu yra anamorfozė.

Žukauskaitė išsamiai nagrinėja P. Almodovaro filmą *Pasikalbėk su ja*, kuriame vaizduojama istorija susijusi su dviem komos ištiktomis moterimis. Žukauskaitė klausia ir cituoja J. Lacaną: „Ar komos atvejis nėra kasdienė metafora, vizualiai įrodanti faktą, jog „moteris neegzistuoja“? Lacano frazė „moteris neegzistuoja“ reiškia tai, jog ji yra ne visa (*pas toute*), ji negali savęs visiškai ir galutinai reprezentuoti falinėje tvarkoje. Moteris yra ne visa, nes ji neturi adekvačių raiškos ir reprezentacijos formų“.⁹ Moteris, ištikta komos, yra vyro ir moters santykių metafora, kai vyrauja falinė tvarka. Tačiau Almodovaras pasinaudoja metonimine substitucija, kad pavaizduotų meilę moteriai, ištiktai komos. Pagrindinis herojus lanko vieną moters kūną, su juo kalbasi, jį glamonėja tarsi būdamas su veiklia, sąmoninga tos moters asmenybe. Metonimijos veiksmas įgalina herojų eksteriorizuoti savo geismus.

Metoniminė substitucija seksualiniuose ir meniniuose aktuose kur kas dažniau pasitaiko nei metaforinis minties perkėlimas. Lacanas ir Žukauskaitė, pasiūlydami savas metaforas, įtraukia mus į psichoanalitinės interpretacijos diskursą, tačiau kartu atlieka analizuojamų kūrinių metamorfozę, paversdami paprastą fetišizuojantį erotinį veiksma globaliniu filosofiniu aktu. Siekiant pateisinti šią metamorfozę, kurią jie primeta skaitytojui, Lacanas, Žižekas ir jais sekdamas Žukauskaitė apeliuoja į tam tikras neregimas tvarkas, kurių buvimą pagrindžia jų psichoanalitinis-marksistinis diskursas. Ši „falinė tvarka“ yra simbolinės galios taisyklės, kurias demaskuoja Žukauskaitės išpažįtamas psichoanalitinis diskursas. Ji tiesiog atranda tam tikrus simptomus ir jų buvimo faktą paverčia psichoanalitinės interpretacijos įrodymu. Galiu sutikti, kad kapitalo, falinės ar kokios kitos pasaulio ar kosmo tvarkos nurodymas ši bei tą paaiškina. Tačiau metaforos įgalinta metamorfozė kartais sukuria tokią pasaulio tvarką, kuri yra „utopinė“ arba „distopinė“. „Falinė tvarka“ ir yra Lacano paskatinta feministinė distopija, kurios pėdsakų Žukauskaitė randa daugelyje Almodovaro filmų.

Taigi Žukauskaitės vykdoma anamorfozių paieška ir jų išviešinimas bei kritika yra ne tik simbolinės tikrovės demaskavimo veiksmas, bet ir metamorfozė, kai paprastas erotinis pasimėgavimas paverčiamas subjekto transgresijos įrodymu ir psichoanalitinės filosofijos pasiteisinimu. Be to, nagrinėjant meno kūrinius, tam tarsi nereikia jokio antropologinio įrodymo.

Gintautas Mažeikis

⁹ Ten pat. P. 164.